

MENDERES DÖNEMİNDE EKONOMİK VE SOSYAL GELİŞMELER

PROF. DR. EMİN ÇARIKCI

ÇANKAYA ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

GİRİŞ

Türkiye'de 14 Mayıs 1950 tarihinde yapılan serbest seçim sonucu **Demokrat Parti'nin** (DP'nin), oyların %53,3'ünü alarak, iktidara gelmesi ile çok partili sisteme geçilmesi, hem ekonomik ve hem de mali alanlarda büyük değişimlere yol açmıştır. Ekonomik bakımdan 26 yıldır izlenen devletçi, korumacı ve kendi kendine yeten (otarşik) politikalardan vazgeçilmiş, dönemin ilk yıllarında ise ithalat büyük ölçüde liberalleştirilmiştir (serbestleştirilmiştir). Türkiye'nin 1947'de Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu'na (IMF'ye) üye olmasının ve dönem başında oldukça liberal bir iktisat politikası uygulaması, 1950'li yıllarda Türkiye'ye, dış yardım, kredi ve yabancı sermaye yatırımlarında da önemli artışlar başlamıştır.¹

Vergi sistemini düzenleme konusunda, Kazanç Vergisi'nin yerini almak üzere, bir önceki dönemin son yılında kabul edilen Gelir, Kurumlar ve Esnaf Vergisi kanunları, 1950'de yürürlüğe konmuş, bu suretle, daha gelişmiş olan ve çağdaş nitelik sergileyen gelir üzerinden alınan vergilerin uygulanmasına başlanmıştır. Ancak buradaki tek eksiklik, tarım kesiminin politik sebeplerle vergi dışı tutulmuş olmasıdır. İlaveten, Tahsili Emval Kanunu yerine ve mali sistemde önemli bir yere sahip olan Vergi Usul Kanunu 1950 yılında, Amme Alacaklarının Tahsili Usulü Hakkındaki Kanun 1954 yılında yürürlüğe girmiştir.²

DP (Adnan Menderes) hükümetini daha liberal (iç ve dış rekabete açık) ve özel sektör ağırlıklı bir kalkınma modeline iten çeşitli iç ve dış faktörler vardı; II. Dünya Savaşı sonrası dönemde Türkiye, devletçi iktisat politikaları yerine, özel sektör

ağırlıklı yeni ekonomi politikası arayışlarına girdi. Bu arayışlarda, sadece ülke içindeki fertlerin ve özel teşebbüsün dinamik potansiyelini ortaya çıkarma ihtiyacı değil, aynı zamanda dış ekonomik fırsatlar da çok etkili oldu. Çünkü, başta ABD'nin Marshall yardımı olmak üzere, savaş sonrası kurulan IMF ve Dünya Bankası'nın finansman desteği fırsatları da ortaya çıkmıştı. Demek ki DP iktidarı ile ortaya çıkan köklü ekonomi politikası değişikliğinin temelleri 1947-1948 yıllarına dayanmaktadır.³

1947 ve sonrasında, Truman Doktrini'nin uygulanması ve Marshall Planı çerçevesinde Türkiye'ye gelen ABD'li uzmanların raporlarına göre Türk ekonomisinin daha sağlıklı işlemesi ve sanayileşmeye başlanabilmesi için, özellikle özel teşebbüse yeterli serbestinin verilmediği, iç ve dış ticarete serbest piyasa şartlarının yeterince uygulanmadığı ve Türkiye'de kamu kesiminin ekonomiye büyük ölçüde hakim olduğu ve neticede iktisadi gelişmeyi engellediği noktalarında toplanıyordu.

Ekonomide kamu yatırımları azaltılarak özel kesime daha çok finansman desteği imkanı sağlanması gerekiyordu. Amerikalı uzmanların bu doğru teşhisi Menderes dönemini inceleyen Sosyalist iktisatçılar tarafından, çok yanlış bir şekilde, ABD'nin Türkiye'de ağır sanayii kurulmamalı dayatması şeklinde yorumlanmıştır.⁴

Oysa, gerek teoride ve gerekse uygulamada ithal ikamesinin kolay (birinci) aşamasında (tekstil, deri, ve inşaat malzemeleri üretimi...) belli bir seviyeye gelmeden, demir-çelik ve kimya sanayii gibi ağır sanayii yatırımlarına geçmek mümkün değildir. Menderes döneminin iktisadi verilerini ve DP iktidarının iktisadi alanda yapmış olduğu katkıları değerlendirirken 1950 başlarında Türkiye gerçeklerini çok iyi bilmek ge-

Cumhurbaşkanı Celal Bayar, Başbakan Adnan Menderes ve Orgeneral Cemal Gürsel

rekir. Bu dönemde insanların yamalı pantolon ve yamalı ayakkabı ile gezdiği, filtresiz Bafra, Gelincik veya Birinci sigarası paketini satın alma gücü olmayanlara bakkallarda sigara paketlerinin açılarak müşterilere tane ile satıldığı, kadın yevmiesinin 2,5, ekmeğin parasının 75 kuruş (900gr ekmeğin 30 kuruş), erkek yevmiesinin de sadece 1 TL olduğu, iç ve dış tasarruf imkanlarının en düşük düzeyde seyrettiği bir Türkiye’de sanayileşmeye ağır sanayiden başlamak zaten imkansızdı.

İthal ikamesinin kolay ve ilk aşamasında korunan gıda ürünleri, elbise, ayakkabı, ev eşyaları ve bunların girdileri olan dokuma, deri ve ağaç sanayii gibi dayanıksız tüketim endüstrileridir. Tüketim malı ithalatına miktar kısıtlamaları ve yüksek tarifeler uygulanırken, ara malı ve makine ithalatına da düşük tarifeler veya gümrük muafiyeti uygulanarak yerli üretime yüksek bir efektif koruma sağlanır. Ayrıca sanayicilere düşük faizle kredi temini, döviz tahsisi, düşük fiyatla enerji ve hammadde temini ve vergi muafiyetleri de tanınır.

Diğer taraftan aşırı değerlendirilmiş kur politikası ve ülkede enflasyonist bir ortamın sürdürülmesi ile de bu endüstrilere dolaylı olarak da sübvansiyon ve koruma temin edilmiş olur.⁵ 1950’li yıllarda Türkiye’nin sanayileşmesinde bu tür iktisat politikalarının uygulanması kaçınılmaz idi.⁶

1950 yılında Türkiye’deki başlıca ekonomik göstergelere baktığımızda; ihracatımızın %93’ü, tütün, pamuk, fındık, zeytin gibi, beş-altı tarım ürününden kaynaklanmakta, toplam nüfusunuzun %75’i köylerde (kırsal kesimde), %25’i şehirlerde yaşamakta ve şehirlerdeki nüfusun önemli bir kısmını da tarım ile uğraştığı için toplam istihdamın neredeyse %90’ı tarım ürünleri üretimi ile uğraşmakta, ilaveten Milli Gelirde tarım kesiminin payı da, bu gün olduğu gibi %15 değil, %50 dolayındadır.⁷

Amerikalı uzmanların da dile getirdiği gibi, kırsal kesimde yaşayan ve şehirlerde tarımla uğraşan kesimin hayat standardını yükseltmeden, bırakın ağır sanayii, ithal ikamesinin kolay aşamasını bile başlatamazsınız. Çünkü, sanayide ürettiğiniz malları kime satacaksınız? Türkiye’nin tarım üretimini artırması ve bu ürünleri işlemesi, tekstil, deri, hafif metal, inşaat malzemeleri, orman ürünleri, seramik, çimento ve elsanatlarına yatırım ve üretim yapması kaçınılmaz görünüyordu.

ABD’nin 1947’de başlayan Marshall Planının temel amacı, savaş döneminde harabeye dönmüş olan Batı Avrupa Ülkelerini kalkındırmak ve bu ülkelere komünizmin yayılmasını önlemektir. Savaştan sonra soğuk savaşın artmasıyla Türkiye ve Yunanistan’ın da kalkındırılmadığı sürece komünizm tehlikesi ile karşı karşıya kalabileceği endişesi ABD’li yetkililerin bu iki ülkeyi de Marshall

Planına dahil edilmesi ile sonuçlandı. Ancak bu yardımdan faydalanılabilmesi için ülkede çok partili rejimin ve ekonomide devletçilikten çok serbest pazar ekonomisinin hakim kılınması ön şartı getirilmişti. DP dönemindeki iktisat politikası değişikliğine yol açan iç ve dış faktörler bundan ibarettir. Gerisi lâfi güzaftır (boş lâftır).

DP PROGRAMI VE YENİ KİT’LER

DP programında, özel teşebbüsün istediği alanda ve istediği şekilde serbestçe faaliyet gösterebilmesi için, Devletin piyasalarda güven ve istikrar sağlayıcı tedbirler ve teşvikler alması görüşleri ağırlıklı kazanmıştır. İktisadi faaliyette özel sektör ve sermayenin faaliyeti esastır, onun için özel teşebbüs ve sermayeye serbestlik ve güvenle çalışma şartları ve yeni yeni iş sahaları sağlanmalıdır (Madde-42).

Özel sektör ve sermayenin istikrar ve güvenle çalışabilmesi için Devletin iktisadi faaliyetlerinin sınırları kesin olarak belirlenmelidir. Bunun için, Devletin ele alacağı işlerin uzun vadeli genel bir plâna bağlanması ve önceden herkesçe bilinmesi imkanının sağlanması, Devlet iktisadi hayatı düzenleme yolunda alacağı tedbirlerle, gümrük, tekelle ve para politikası gibi konularda izlenecek politikaların önceden açıklanmasını gerekli görmekteyiz. (Madde-43).

Devletin doğrudan doğruya girişeceği iktisadi faaliyetler ise; Özel teşebbüs ve sermayenin mali ve teknik yetersizliğinden dolayı yatırım yapamayacağı yahut kârlı görmediği için yatırım yapmadığı, savunma yatırımları ile büyük enerji santrallerini kurmak, demiryolu, liman ve barajlar gibi alt yapı yatırımlarını yapmak ve işletmek, ayrıca büyük madenleri ve orman işletmelerini kurmak ve çalıştırmaktır (Madde-44).

DP programının 51. maddesine göre ise, piyasalarda emniyet ve istikrarın sağlanması esastır. Kesin zorunluluk olmadıkça devlet piyasalara karışmamalıdır. Bu alanda Devlete düşen önemli görev, rekabetin ortadan kalkmasını yada azalmasını önlemeye çalışmak olmalıdır.⁸

DP iktidarından bir kaç ay önce 1950’de Türkiye Sınai Kalkınma Bankası (TSKB) kurulmuştur. Dünya Bankası’nın talebiyle kurulan TSKB’nin amacı özel sektörün sanayi ve hizmet sektörlerinde yapacağı yatırımlara iç ve dış kredi sağlamaktır. Banka’nın sermayesi, Özel ticari bankalar (%75), Ticaret ve Sanayi Odaları ve Borsaları (%15) ve özel sektör kuruluşları ile kişilerin (%10) sermayelerinden oluşmaktadır, Banka, sermayesine ek olarak, borç senedi (tahvil) satışı yapabilir, sağlayacağı dış kredileri ve devletçe kendisine sağlanan mali kaynakları özel sektörün ticari ve sınai faaliyetlerinde kullanma yetkisi ile donatılmıştır.

Cibali Tütün Fabrikası ve çevresi

DP programında belirtildiği gibi, özel teşebbüs ağırlıklı bir ekonomi politikası uygulamak amacı ile yola çıkan ülke yöneticileri, ekonomik hayatta devleti de inkar etmemiş, özel sektörün yatırım yapamayacağı sahalarda faaliyet göstermek veya piyasayı düzenlemek için bir çok yeni **Kamu İktisadi Teşebbüsleri (KİT)** de kurmuştur. Bunlar; 1950'de kurulan Makine Kimya Endüstrisi Kurumu (MKEK), 1952'de Gübre sanayii, Et ve Balık Kurumu (EBK), 1953'te Türkiye Çimento sanayii, Azot sanayii, 1954'te Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO) ve Devlet Malzeme Ofisi (DMO), 1955'te Selüloz ve Kâğıt (SEKA) ve Demir-Çelik işletmesi ve 1957'de kurulan Türkiye Kömür İşletmeleri'dir (TKİ). Et-Balık ile Azot sanayii dışında kalanlar, daha önce, Sümerbank ve Etbank'a bağlı kuruluşların yeniden örgütlenmesiyle oluşturulmuştur. Bankacılık ve ulaşım alanında da yeni kamu kuruluşları oluşturulmuş ve KİT'lerin sermayesi artırılmıştır.⁹

GSMH BÜYÜME ORANI VE ENFLASYON

Menderes döneminin en büyük özelliği, özel sermaye birikimini artırmak için ucuz (düşük faizli) kredi, ihracatı ve yatırımları teşvik tedbirleri, gümrük kolaylıkları ve dış kredilerin de katkısıyla ekonomik ve toplumsal gelişme, önceki dönemlerle kıyaslanamayacak ölçüde büyük bir dinamizm kazandı. Bu dönemde, kırsal kesimin pazara açılması, iç göçün artışı ile hızlı kentleşme ve buna bağlı olarak yeni iş alanları ve sermaye birikimi ortaya çıktı. Çok partili siyasal ortama geçilmesi ve ekonominin dış yardım ve yabancı sermayeye açılması, yeni tüketim kalıplarıyla birlikte özel sermaye birikiminin ileri boyutlara ulaşmasına büyük bir ivme kazandırıldı.

Istanbul-Edirne Devlet yolu

Tablo 1: GSMH ve Sektörel Büyüme Hızları ve Deflatör (%Değişme)

Yıllar	GSMH ve Sektörel Büyüme Hızları			GSMH Deflatörü	
	Tarım	Sanayi	Hizmetler	GSMH	Zincirleme
1949	-13,5	-2,7	3,1	-5,0	0,4
1950	10,9	9,3	8,0	9,4	-2,1
1951	19,8	2,6	9,6	12,8	6,5
1952	9,5	10,9	14,5	11,9	2,7
1953	8,7	19,2	11,6	11,2	4,8
1954	-13,9	9,2	3,6	-3,0	5,1
1955	9,8	11,3	5,5	7,9	11,3
1956	5,0	9,6	-0,3	3,2	11,8
1957	6,5	10,7	7,9	7,8	23,3
1958	9,2	5,6	0,4	4,5	14,2
1959	0,3	3,6	7,6	4,1	19,9
1960	2,3	0,4	5,4	3,4	3,3

Kaynak: DPT (1996), Ekonomik ve Sosyal Göstergeler: 1950-1995, Mart 1996, s.4

Tablo-1'e görüldüğü gibi; DP döneminde gerek GSMH büyüme hızında ve gerekse tarım, sanayi ve hiz-

metler sektöründe, özellikle 1950-53 döneminde büyük artışlar görülmüştür. Yıllık enflasyon hızlarındaki artış ise 1955-59 döneminde ortaya çıkmıştır.

Tablo-1'in son kolonunda görüldüğü gibi GSMH Deflatörüne göre en yüksek yıllık enflasyon hızı 1957'de %23,3 olarak gerçekleşmiş ve bu oranlar 1955-56'da %11 dolayında 1958'de %14, %1959'da %19.9 olduğu halde 1960 yılında %3.3'e inmiştir. Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı hesaplamalarına göre o dönemde en yüksek yıllık enflasyon artışları TEFE'ye göre 1959'da %20, ve aynı yıl Ankara geçinme endeksine (Ankara'daki tüketici fiyatları) göre %25'tir.

Türkiye son çeyrek asırdır %50-%100 arasında yıllık enflasyon artışı hızları ile boğuşmasına rağmen, günümüzün politikacıları Menderes dönemindekilerin %1'i oranında bile eleştirilmemektedir. Oysa 27 Mayıs 1960 darbesi gerekçeleri arasında en önemli suçlamalardan birisi de DP dönemindeki enflasyon hızının yükselmesi, gelir dağılımının bozulması ve Türkiye'yi sosyal kaosa sürüklemeleri suçlaması idi!

Bu dönemde, tarım kesimi, hızlı makineleşme (traktör kullanımındaki artış), taban fiyat politikası, tarım kesiminde kooperatifleşme tarımsal ilaçlama, tohum ıslahı, sulama faaliyetleri, yeni alanların üretime açılmasıyla, köklü bir değişime uğradı. DP döneminin en belirgin diğer özelliği de, kırsal kesimin pazara açılması, hızlı kentleşme ve karayollarına öncelik verilmesi sonucu ulaşım ve başta ticaret, inşaat kesimi gibi hizmetler kesimlerinde çok dinamik gelişmeler oldu.

TARIMDA MAKİNELEŞME

Türkiye'de Marshall yardımı sayesinde traktör kullanımı 1948'den 1949 yılına 1756'dan 9170 adete, 1950'den 1960 yılına da 16585'ten 42136 adete fırlamıştır. 1949 yılında traktör ile sürülen arazi miktarı 132 hektar iken, 1950'den 1960'a bu miktar 1244 hektardan 3160 hektara ulaşmıştır. 1950 yılında ekilen arazilerin sadece %8.6'sı traktörle sürülürken, bu oran 1960 yılında %13,6'ya çıkmıştır.¹⁰

Tarlaların, karasaban yerine, traktörlerle daha derin sürülmesi bir yandan verimi artırmakta, öte yandan daha önce karasaban ile sürülemeyen mera türündeki tarlaların da üretime açılmasını sağlamaktadır. Nitekim, Türkiye'de sürülen (ekilen) arazi miktarı 1950 yılında 9,9 bin hektardan 1960'da 15,3 bin hektara ulaşmıştır. 1960 yılında ekilen 15.300 hektarlık alanın 12.900 hektarı tahıl üretiminde, 1.200 hektarı da endüstriyel bitki üretiminde 2.060 hektarı da bağ ve bahçe tarımında kullanılmıştır.¹¹

Türk köylüsü tarafından bir traktöre sahip olmak sadece tarlayı sürme aracı değil aynı zamanda bu traktör-

lerin arkasına bir römork takarak tahıl, sebze ve meyvelerini şehirlerde birinci elden toptan veya perakende satma imkanı sağlamıştır. Böylece Türk köylüsü ilk defa ev ekonomisinden piyasa ekonomisine geçerek DP döneminde piyasa için üretim ve para kazanma fırsatını elde etti. Tabii burada Menderes iktidarının karayollarına ağırlık vermesi ile, köylerin kasabalara, kasabaların da büyük şehirlere bağlanmasının ve mesafelerin kısalmasının çok önemli katkısı olmuştur (Bakınız Tablo-2).

Tablo 2: DP Döneminde Karayollarında Gelişmeler

	1950	1960	%Artış
Devlet ve İl Yolları (Bin km)	47.1	61.5	31
-Asfalt Yol (Bin km)	1.6	7.1	344
-Stabilize Yol (Bin km)	22.6	35.0	55
-Toprak Yol (Bin km)	22.9	19.5	-15
Köy Yolları (Bin km)	41.7	47.5	14
Toplam Karayolu (Bin km)	88.8	109.0	23

Kaynak: DPT (1996), s.113; US-AID, Economic and Social Indicators: Turkey, Washington DC, 1965, s.25, Tablo-VIII-B.

Tablo-2'de görüldüğü gibi Menderes döneminin en büyük özelliklerinden biri de Türkiye'de karayollarında ortaya çıkan çarpıcı gelişmelerdir. Bu on yıllık dönemde asfalt yol uzunluğu 1.6 bin km'den 7.1 bin km'ye çıkarak 4.4 misli (%344) bir artış göstermiş, stabilize yol uzunluğu da 22.6 bin km'den 35 bin km'ye çıkmak suretiyle %55'lik bir artış sağlanmış ve Türkiye'deki toplam karayolu uzunluğu da yaklaşık 89 bin km'den 109 bin km'ye ulaşmıştır. Köyden kente Türkiye'nin dört bir yanının karayolu ağıyla örülmesi ve özellikle asfalt yol uzunluğundaki önemli artış Türk köylüsünün para kazanmasında (efendileşmesinde) ve piyasa ekonomisine gelişme ortamının sağlanmasına çok önemli katkıda bulunmuştur.

Türkiye'de arımsal gelişmeye müsbet etki eden diğer bir faktör de gübre ve ilaç kullanımınıdır. Ekilen arazilerde hektar başına gübre kullanımı 1950'de 4.1 kg iken, bu miktar 1955'te 9.4 kg'ya çıkmış, 1950'den 1959'a kullanılmış olan yıllık suni gübre miktarı ise 42 bin tondan 176 bin tona yükselmiş, bu miktar döviz darboğazından dolayı 1960 yılında 107 bin tona inmiştir. Bu 10 yıllık dönemde tarımsal ilaç kullanımını da 2.6 bin tondan 23.4 bin tona çıkmış olup bunun yaklaşık %90'ı yerli üretim, %10'unu da ithaldir.

DP döneminde diğer bir yatırım hamlesi de barajların ve sulama kanalları yatırımlarındaki çok büyük artışlar sonucu sulanan arazi miktarının, 1950'de bir kaç bin hektardan, 1960 yılında 1.1 milyon hektara ulaşmasıdır.¹²

DP döneminin diğer bir özelliği de kırsal kesimin kooperatifler yoluyla örgütlenmesidir. Nitekim 1950 yılında Türkiye'de örgütlenmiş olan Tarım Kredi Kooperatifleri (TKK) sayısı 900 ve üye sayısı 438 bin iken, 1960 yılında kooperatif sayısı 1572'ye üye sayısında 938 bine ulaşmıştır. Bu 10 yıllık dönemde çiftçilerimize

TKK yoluyla verilen kredi miktarı 1950 yılında 226 milyon TL'den 1960'da 1 milyar TL'ye çıkmıştır. Bu dönemde Ziraat Bankası kanalıyla verilen kredi miktarı da 412 milyon liradan 3.4 milyar TL'ye ulaşmıştır.¹³

Bu dönemde kurulmuş olan Tarım Satış Kooperatifleri adedi de 148'den 214'e, bu kooperatiflere üye çiftçi sayısı 130 binden 161 bine ulaşmıştır. Satış Kooperatifleri sayesinde çiftçiler organize olarak ürettikleri mahsulleri daha yüksek fiyatlarla satma imkanı bulmuşlardır.¹⁴

Tablo 3: 1950-1960 Dönemi Tarımsal Üretim ve Verim (Kg/Hektar) Artışları

	1950	1960	%Artış
Buğday (Milyon Ton)	3.9	8.5	118
Buğday (Kg/Hektar)	865	1.097	27
Şeker Pancarı (Milyon Ton)	0.9	4.4	389
Şeker Pancarı (Kg/Hektar)	16.780	21.610	28
Saf Pamuk (Bin Ton)	118	176	49
Saf Pamuk (Kg/Hektar)	264	283	7
Pirinç (Kg/Hektar)	2.128	2.588	21
Fasulye (Kg/Hektar)	835	1307	56
Ayçiçeği (Kg/Hektar)	600	897	49
Mısır (Kg/Hektar)	1.058	1.568	48

Kaynak: DPT (1996), Ekonomik ve Sosyal Göstergeler: 1950-1995, s.-95, Morris Singer (1977), The Economic Advance of Turkey: 1938-1960, Ayyıldız Matbaası, s.236.

Tablo-3'de görüldüğü gibi 1950'den 1960'a buğday üretimi 3.9 milyon tondan 8.5 milyon tona (2.2 kat artış), şeker pancarı üretimi 900 bin tondan 4.4 milyon tona (4.9 kat artış) göstermiştir. Bu dönemde verim artışı ise (hektar başına üretilen miktar artışı= kg/hektar) buğdayda %27, şeker pancarında %28, saf pamukta %7, pirinçde %21, fasulye, ayçiçeği ve mısırdaki da %50 dolayında gerçekleşmiştir.

Tarım ve sanayi kesimlerinde 1949 yılındaki toplam üretimleri 100 kabul edersek, 1960 yılında bu indeksin tarım kesiminde 201.6'ya çıktığını (toplam üretimin 2'ye katlandığını), sanayi üretimin ise 184'e ulaştığını (sanayi üretiminde %84 artış) görürüz (N.Serin). 1950-60 döneminde GSMH büyüme hızındaki yıllık ortalama artış %6 gibi önemli bir rakama ulaşmıştır.

Türkiye bu dönemin başlarında ithal ikamesinin birinci aşamasının gerektirdiği temel tüketim malları üretimine ağırlık verirken dönemin ikinci yarısında ara malları yatırım ve üretiminde de önemli mesafeler almıştır.

Tablo-4'de görüldüğü gibi bu dönemde elektrik enerjisi üretimi artışı 790 GWH'den 2815 GWH'ye (3.6 kat artış), linyitkömürü üretimi 3.9 milyon tondan 8.8 milyon tona (2.3 kat artış), sıvı çelik üretimi 102 bin tondan 310 bin tona (3 kat artış), çimento üretimi 396 bin tondan 2 milyon tona (5.1 kat artış), şeker üretimi 137 bin tondan 643 bin tona (4.7 kat artış) çıkmıştır. Bu dönemde yünli dokuma üretimindeki artış 3.3 kat, pamuklu dokumada 4 kat, kağıt üretiminde de 3.2 kattır.

Tablo 4: DP Dönemi İmalat Sanayii ve Madencilik Ürünleri Üretiminde Gelişmeler

	1950	1960	%Artış
Elektrik Enerjisi (GWH)	790	2.815	256
Krom (Bin Ton)	423	592	40
Linyit (Bin Ton)	3,867	8,773	127
Taşkömürü (Bin Ton)	2,832	3,653	29
Demir Cevheri (Bin Ton)	234	797	34
Ham Petrol (Bin Ton)	-	375	-
Sıvı Çelik (Bin Ton)	102	310	204
Blister Bakır (Bin Ton)	11.7	16.1	38
Çimento (Bin Ton)	396	2,038	415
Şeker (Bin Ton)	137	643	369
Pamuklu Dokuma (Milyon M.)	130	527	305
Yünlü Dokuma (Milyon M.)	5.9	19.6	232
Kağıt Üretimi (Ton)	18	58	222

Kaynak: DPT (1996), s.89, 101-102, 106, 110.

Menderes döneminde, yatırımlar/GSMH oranı 1950'de %9.6 iken bu oran 1960'da %14.7'ye ulaşmış ve neticede, gerek tarım sektöründe ve gerekse sanayi sektöründe önemli artışlar olmasına rağmen, toplam üretimde (Milli Gelirde) en büyük artış, hizmetler sektöründe yer alan inşaat, ticaret, ulaştırma, mali müesseseler, serbest meslek ve diğer hizmetler, mesken gelirleri ile devlet hizmetleri alanlarında ortaya çıkmış olup Milli Gelir içerisinde hizmetler kesimi payı gittikçe artan bir seyr göstermiştir.

Milli Gelirde 1950 yılında sektörler itibarıyla tarımın payı %50 sanayiinin %11.1 ve hizmetler kesiminin %38.9 iken bu oranlar 1960 yılında tarımda %44.4 sanayide %10.8 ve hizmetlerde %44.8 olarak gerçekleşmiştir. Bu üç sektördeki çok büyük gelişmeler Türk Sanayiinde temel tüketim mallarının ithal ikamesi yoluyla içeride üretilmesi, özel kesimin de katılımıyla yeni bir ivme kazanıyor ve dayanıklı tüketim mallarının üretimi özlemi başlıyordu. Kısaca, ithalat yerine ithal ikamesinin birinci aşamasının tamamlanmasında büyük bir mesafe alınıyordu.

Tarım kesiminde çalışanların para kazanması ve giderek artan kentleşme hadisesi iç pazarın genişlemesine de büyük katkılar yapıyordu. Çünkü, şehirleşen nüfus, gıda, giyim, eğitim, sağlık gibi alanlardaki tüketim eğilimlerinin artmasına ilaveten, dayanıklı tüketim ürünleri talebi için de geniş bir pazar oluşturuyordu.

Türkiye'de tüketim kalıplarının büyük ölçüde değişmesine yol açan diğer bir hadise de, 1950'yi takip eden yıllarda uygulanan ithalat kolaylıkları idi. İthal malları kanalıyla ortaya çıkan yeni tüketim biçimleri yalnızca tüketimin miktar olarak artışını değil, aynı zamanda dayanıklı ve dayanıksız tüketim mallarında kaliteli tüketim mallarının da talebini artırıyordu.

DIŞ TİCARETTE GELİŞMELER

Tablo-5'de görüldüğü gibi 1950 yılında Türkiye'nin ihracatı 263 milyon dolar, ithalatı ise 286 milyon dolar olup dış ticaret açığı -23 milyon dolar idi. 1960 yılına gelindiğinde bu miktarlar sırası ile 468 milyon, 321 milyon ve -147 milyon dolar idi. 1950'den 1953'e Türkiye'nin ihracatı 263 milyondan 396 milyon dolara çıkarak %50'lik bir artış göstermiş oldu. Bunun en büyük sebepleri ise 1950 yılında patlak veren Kore harbi sonucu tarım ürünleri hammaddelerine olan fiyatların ve dış talebin artması, ilaveten bu yıllarda Türkiye'de iklim şartlarının çok elverişli gitmesi ve tarım sektöründe daha önce açıkladığımız sebeplerden dolayı üretim artışının hızlanmasıdır.

Tablo 5: 1950-1960 Döneminde Dış Ticaret ve CİD'de Gelişmeler

Yıllar	İthalat (M i l y o n D o l a r)	İhracat (M i l y o n D o l a r)	İthalat-İhracat (M i l y o n D o l a r)	Cari İşl. Açığı
1950	-286	263	-23	-50
1951	-402	314	-88	-94
1952	-556	363	-193	-198
1953	-533	396	-137	-164
1954	-478	335	-143	-177
1955	-498	313	-185	-177
1956	-407	305	-102	-75
1957	-397	345	-52	-64
1958	-315	247	-68	-64
1959	-470	354	-116	-145
1960	-468	321	-147	-139
1950-60 Toplam	-4810	3556	-1254	-1347

Kaynak: DPT (1996), Ekonomik ve Sosyal Göstergeler: 1950-1995, Mart 1996, s.36.

1950'den 1960'a toplam ihracatta tarım ürünlerinin payı %92,6'dan %76'ya gerilemiş, sanayi ürünlerinin payı %1,4'ten %17,9'a fırlamış, madenlerin payı ise sadece %5,6'dan %6,1'e çıkmıştır.¹⁵ Bu dönemde ihracatımızda sanayi malları payında 12,7 katlık bir artış olması Türkiye'de sanayileşme hamlesinin Menderes dönemi ile başladığını gösterir. Bu dönemde Türkiye'nin başlıca tarımsal ürünleri; tütün, pamuk, fındık, kuru üzüm, kuru incir, nohut, fasulye ve hava şartlarının iyi

Harman yerinde köylüler (1954)

olduğu yıllarda buğdaydan ibaret idi.

Yine 1950'den 1960'a ithalatımızda yatırım mallarının payı %46'dan %52'ye, hammaddelerin payı %33'den %38,3'e çıkmış, tüketim mallarının payı ise %20,6'dan %9,5'e gerilemiştir.¹⁶ İthalat'ta tüketim malları payının düşürülmesi bir yandan ithal ikamesi yoluyla Türkiye'de temel sanayi mallarının üretiminin artması, diğer taraftan kotalar ve ithalat yasakları ile gerçekleştirilmiştir.

Tablo'nun son kolonuna baktığımızda 1950-60 döneminde toplam ithalatımız 4,8 milyar dolar, toplam ihracatımız 3556 milyon dolar, dış ticaret açığımız (ithalat-ihracat) 1254 milyon dolar, dolar cinsinden mal ve hizmet gelir giderlerimizin farkı olan Cari İşlemler Dengesi (CİD) açığı da 1347 milyon dolar, olarak gerçekleşmiştir. CİD açığı Türkiye'nin kendi imkanları ile ulaşabildiği bir açık olup bu açığın dış kredilerle kapatılması gerekir. Bu açığın başta ABD ve IMF desteği olmak üzere dış kredilerle rahatlıkla karşılanmış olduğu Tablo-6'da görülmektedir.

Tablo 6: 1946-60 Dönemindeki Dış Mali Destekler (Milyon dolar)

Yıllar	ABD Ekonomik Yardımları				
	Borç	Bağış	Toplam	Diğer Kuruluşlar	Özel Yabancı Sermaye
1950	40,0	31,9	71,9	80,4	-
1951	-	49,8	49,8	-	3,4
1952	11,2	58,4	69,6	35,2	3,0
1953	-	58,6	58,6	20,0	1,2
1954	-	78,7	78,7	3,8	2,6
1955	25,5	83,8	109,3	-	8,0
1956	25,0	104,3	129,3	21,6	
1957	25,1	62,3	87,4	13,5	10,5
1958	23,2	90,4	113,6	125,5	15,1
1959	97,2	107,0	204,2	-	19,8
1960	26,5	99,0	125,5	37,0	18,7
Toplam	273,7	824,2	1097,9	315,4	103,9

Kaynak: Kenan Bulutoglu, 100 Soruda Türkiye'de Yabancı Sermaye, İstanbul 1970; US-AID, Economic and Social Indicators-Turkey, August 1973.

Tablo 6'nın son satırında görüldüğü gibi, 1950-60 döneminde ABD'nin toplam ekonomik yardımları yaklaşık 1,1 milyar dolar olup, bunun 824 milyon doları bağış ve 274 milyon doları da dış krediden (borçtan) oluşuyordu. Bu dönemde uluslararası finans kuruluşlarının açmış olduğu kredi miktarı 315 milyon dolar, özel yabancı sermayenin Türkiye'ye yapmış olduğu yatırım miktarı da 104 milyon dolardır.

Tabloda yer alan ve Türkiye'ye 315 milyon dolarlık mali destek sağlayan Diğer Yardım Kuruluşları ise; Dünya Bankası, Uluslararası Para Fonu (IMF), Uluslararası Kalkınma Birliği (OECE), Avrupa Ödemeler Birliği, Avrupa İktisadi İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı ve Batı Almanya Hükümetini kapsamaktadır.

SOSYAL GELİŞMELER

DP döneminde gerek tarım ve gerekse sanayi ve hizmetler sektörlerinde gelişmelere paralel olarak, eğitim, sağlık ve telekomünikasyon alanlarında da büyük ilerlemeler sağlanmıştır (Bakınız Tablo-7).

Tablo 7: Eğitim Kademelerine Göre Okul, Öğrenci, Öğretmen Sayıları ve Okullaşma Oranları: 1950-1960

	1950	1960	% Artış
İLKOKUL (Bin Adet)	17.4	21.4	23
-Öğretmen (Bin Kişi)	34.8	54.1	
-Öğrenci (Bin Kişi)	1.591	2.515	58
-Okullaşma Oranı (%)	55	67	22
ORTAOKUL (Bin Adet)	406	715	76
-Öğretmen (Bin Kişi)	4.4	11	
-Öğrenci (Bin Kişi)	65	255	292
-Okullaşma Oranı (%)	6	19	217
LİSE (Sayısı)	88	190	116
-Öğretmen (Bin Kişi)	1.9	3.9	
-Öğrenci (Bin Kişi)	21	62	195
-Okullaşma Oranı (%)	4.6	9.0	96
MESLEKİ VE			
TEKNİK LİSE (Sayısı)	326	503	54
-Öğretmen (Bin Kişi)	4.6	7.4	
-Öğrenci (Bin Kişi)	56	98	75
-Okullaşma Oranı (%)	4.9	9.0	96
ÜNİVERSİTE VE YOKULLAR	34	49	44
-Öğretim Elemanı (Bin Kişi)	1.9	3.9	
-Öğrenci (Bin Kişi)	25	54	116
-Okullaşma Oranı (%)	1.5	3.4	127

Kaynak: DPT (1996), Ekonomik ve Sosyal Göstergeler: 1950-1995, Mart 1996, s.139-140; Morris Singer (1977), The Economic Advance of Turkey: 1938-1960, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1977, s. 42-a, Tablo-7.

Tablo-7'de görüldüğü gibi, 1950'den 1960'a;

- İlkokul adedi 17 binden 21 bine ve bu okullarda öğrenci adedi 1,6 milyondan 2,5 milyona (%58 artış), İlkokul çağındaki çocukların okullaşma oranı da %55'den %67'ye (%22 artış) çıkmış ise de bu dönemde okuma-yazma oranı sadece %33,6'dan %39,5'e çıkarılabilmiş,

- Ortaokul adedi 406'dan 715'e (%76 artış), öğrenci sayısı da 65 binden 255 bine (3.9 kat artış), okullaşma oranı da %6'dan %19'a (3.2 kat artış) ulaşmış,

- Lise sayısı 88'den 190'a (2.2 kat artış), öğrenci sayısı 21 binden 62 bine (yaklaşık 2 kat artış), okullaşma oranı da 4.6'dan 9'a ulaşmış,

- Mesleki ve Teknik Lise sayısı 326'dan 503'e, öğrenci sayısı da 56 binden 98 bine (%96 artış) çıkmış,

- Üniversite ve Yüksekokul sayısı da 34'ten 49'a çıkmış, öğrenci sayısı 25 binden 54 bine (2.2 kat artış), okullaşma oranı da %1.5'ten %3.4'e (2.3 kat artış) ulaşmıştır.

DP döneminde telekomünikasyon ve sağlık hizmetlerinde de önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Aşağıda Tablo-8'de görüldüğü gibi, 1950'den 1960'a Türkiye'de telefon aboneliği 58 bin adetten 180 bine (3.1 kat artış) çıkmış, telefon santral kapasitesi de 200 bine ulaşmıştır.

Tablo 8: 1950-60 Dönemi Telekomünikasyon ve Sağlık Hizmetleri Göstergeleri

	1950	1960	%Artış
Telekomünikasyon			
Telefon Santral			
Kapasitesi (Bin Adet)	68	200	194
Telefon Abonesi (Bin Adet)	58	180	210
Sağlık Göstergeleri			
Hastane Yatağı Sayısı (Bin Adet)	18.8	45.8	143
Yatak Başına Nüfus	1,100	600	45
Doktor Başına Nüfus	3,038	2,825	7

Kaynak: DPT (1996), s. 119 ve 134;

Sağlık hizmetlerinde ise, yine 1950'den 1960'a hastane yatak sayısı yaklaşık 19 binden 46 bine (2,4 kat artış) çıkmış, yatak başına nüfus sayısı da 1100'den 600'e, doktor başına nüfus sayısı da 3038'den 2825'e gerileyerek sağlık hizmetlerinde de önemli mesafeler alınmıştır.

DİĞER GELİŞMELER VE EKONOMİK KRİZ

1950'den 1960'a Türkiye'nin nüfusu %32,92'lük bir artışla 20,9 milyondan 27,8 milyona çıkmıştır. Toplam nüfusun 1950'de %75'i köylerde %25'i de şehirlerde yaşarken bu oranlar 1960 yılında sırası ile %68,1 ve %31,9 olarak değişmiştir. Bu dönemde şehirli nüfusun %70'lik bir artışla 4,5 milyondan yaklaşık 8,8 milyon kişiye çıkmasındaki en büyük faktör ise köyden şehre giderek artan iç göç hadisesidir.

Bu iç göç hadisesi sonucu ortaya çıkan kentleşme ve tüketim patlaması, özellikle büyük şehirlerdeki konut, ulaştırma, eğitim ve sağlık gibi altyapı ve hizmet alanlarında, yine giderek artan bir oranda iktisadi faaliyetlerin hızlanmasına yol açtı. Ancak dönemin sonuna doğru giderek artan kentleşmeye paralel olarak geçekondulaşma, işsizlik, hızlanan enflasyon, eğitim, sağlık gibi hizmetlerin yetersizliği ekonomik ve toplumsal sıkıntıları gündeme getirdi. Bu sıkıntıların zamanın muhalefet partisi olan CHP tarafından ve zamanın marksist eğilimli yazarların da körüklemesi ile siyasal bunalıma dönüşmesi ve 27 Mayıs 1960 askeri darbesi ile Menderes dönemi kapanmış oldu.

Türkiye'nin 1958-60 döneminde ekonomik darboğaza girmesinin en önemli faktörlerinden biri de sanayileşmede ithal ikamesinin birinci aşamasından ikinci aşamasına geçmiş olmanın ortaya çıkardığı iç kaynak ve döviz yetersizliğidir. Maalesef bu gerçek Menderes dönemi ile ilgili yapılan değerlendirmelerin hiç birinde dikkate alınmamıştır.

Menderes İstanbul'da imar faaliyetlerini inceliyor

Türkiye'de 1950'li yıllarda sanayi sektörü yüksek gümrük duvarları kotalar ve ithalat yasaklamaları ile aşırı bir şekilde korunmuştu. Oysa, ithal ikamesinin kolay aşamasında aşırı korumaya ihtiyaç yoktur. Çünkü gıda ürünleri, tekstil ürünleri, ayakkabı, mobilya, v.s, gibi tüketim mallarının üretilmesi için gerekli olan yarı vasıflı ve vasıfsız işçiler ve girdiler bol miktarda olduğu gibi, sanayileşmenin bu aşaması ileri düzeyde bir teknoloji de gerektirmez.¹⁷ Neticede, içe dönük sanai kalkınmasının ilk aşamasında yerli üretim Türkiye'de olduğu gibi hızla artar. Çünkü, bu aşamada hem tüketim artışı ve hem de ithal edilen malların ikamesi için üretim yapılır. Fakat, ithal ikamesinin ilk aşaması tamamlanınca tüketimdeki düşüşe paralel olarak üretim artışı da yavaşlayabilir.¹⁸ Türkiye'de 1950'li yılların son yıllarında olduğu gibi.

Türkiye DP döneminin son yıllarında bazı mallarda ithal ikamesinin ikinci aşamasını başlatmıştır. Nitekim 1960 yılına gelindiğinde Türkiye'de toplam imalat sanayi üretiminin yüzde olarak dağılımına baktığımızda gıda %32.4, dokuma 21, tütün mamülleri 9.1, kimya 8, temel metaller 7.3, madeni eşya 3.6, toprak mamülleri 3.2, taşıt araçları 2.5, kağıt 1.8, ağaç mamülleri 2, petrol ve petrol ürünleri 1.9, içki 1.7, makine imalatı 0.5, elektrik makineleri 0.9 luk bir paya sahiptir. Burada yer alan elektrik makineleri, makine imalatı, temel metaller ve petrol ürünleri gibi alt sektörler ithal ikamesinin ikinci aşamasına konu olan mallardır.

İkinci ithal ikamesi, ara malları, yatırım malları ve dayanıklı tüketim mallarını ithal etmek yerine yurt içinde üretilmesine geçilmesi aşamasıdır. Bilindiği gibi, bu malların özellikleri ilk aşamadakilerden farklıdır. Mesela, petro-kimya ve çelik ürünleri gibi sanayi kolları oldukça kapital yoğunudur. Bu sanayi kolları optimum ölçekli kurulmaz ise veya yüksek kapasitede üretim yapamazsa veya bu kuruluşlarda idari ve teknik etkinsizlikler giderilemezse parça basma maliyet yükselir.¹⁹

Türkiye'de DP döneminin son yıllarında ekonominin ithal ihtiyacına göre ihracat gelirlerinin yeterli olmaması sonucu sanayileşme ve iktisadi kalkınma duraklama dönemine girmiş, bu son dönemde ABD'nin yıllık mali destekleri ikiye katlanmış olmasına rağmen (Bakınız Tablo-6, 1957-60 yılları) rağmen döviz darboğazı ortaya çıkmış ve neticede 1958 yılında ortaya çıkan ekonomik krizi atlatmak için Türkiye 4 Ağustos 1958 istikrar programını uygulamak zorunda kalmıştır.

Bu istikrar programı ile %300'ün üstünde devalüasyon yapılarak doların fiyatı 2,8 TL'den 9 TL'ye çıkartıl-

mış, geciktirilmiş olan KİT ürünlerine yüksek oranlarda zamlar yapılmış, dış ticaret rejimi, taahhüt edilen dış destekler karşılığında da, daha serbest hale getirilmiş, daraltıcı para ve maliye politikalarına öncelik verilerek Türkiye'nin 1960 yılında tekrar düzlüğe çıkmakta olduğu bir dönemde 27 Mayıs 1960 askeri darbesi ile Menderes (DP) iktidarı tarihe karışmıştır.

SONUÇ

Bu araştırmadaki tablolardaki iktisadi verilerin ışığında, tarım sektöründe gübrelemeden-ilaçlamaya, makineleşmeden (traktör kullanımı)-sulamaya, kooperatifleşmeden dış ticaret sektörüne kadar alınan tedbirler sonucu tarım ürünlerindeki artışlar ve bu sektörün piyasaya açılması Türk iktisat tarihinde bir çeşit "Yeşil Devrim" ola-

rak kabul edilebilir. DP dönemi sadece tarımda değil, aynı zamanda sanayi ve hizmet sektörlerindeki atılımları ile de Türk ekonomisinin modernleşmesinde önemli katkılar sağlamıştır. Bu dönemde eğitim, sağlık ve telekomünikasyon sahalarında da önemli atılımlar gerçekleştiğini istatistiki verilere dayanarak açıklamış bulunuyoruz.

Özetlersek; Menderes dönemi gerek sanayi, gerekse hizmetler sektöründe ve özellikle tarım sektöründe gerçekleştirmiş olduğu büyük hamleler sonucu büyük Atatürk'ün "Köylü Milletın Efendisidir" vecizesinin ilk defa yakalandığı bir devir olarak Türk iktisat tarihine geçmiştir. Bu iddiamızın en büyük delili ise, 1960'dan bu yana kırsal kesimin büyük ölçüde DP'nin devamı olan siyasi partileri desteklemesidir. Çünkü bu desteğin temel kaynağı siyasi değil, iktisadidir.

DİPNOTLAR

- 1 Palamut Mehmet ve Giray F., "Cumhuriyetten günümüze Yaşanan Mali Krizler ve politikalar", *Yeni Türkiye*, Eylül-Ekim 2001, s. 26, 27.
- 2 Nadaroğlu Halil (1985), *Kamu Maliyesi Teorisi*, Kurtulmuş Matbaası, İstanbul, s. 478.
- 3 Yaşa Memduh (1981-a), *Devlet Borçları*, Kurtulmuş Matbaası, İstanbul, s. 67-68.
- 4 Kepenek Yakup (1997), *Türkiye Ekonomisi*, Remzi kitabevi, Ankara, s. 84; Keyder Çağlar (1988), "Türk Tarımında Küçük Meta Üretimini Yerleşmesi", *Türkiye'de Tarımsal Yapılar* (içinde), Remzi kitabevi, Ankara, s. 163.
- 5 Johnson, H. G. (1967), *Economic Policies Toward Less Developed Countries*, Frederick A. Parager, Publisher, New York, s. 74-75; Meier, G. (1980), *International Economics: The Theory of Policy*, Oxford University Press, Oxford, s. 305.
- 6 Bu konuda Çarıkçı Emin (1983), *Yarı Gelişmiş Ülkelerde ve Türkiye'de Sanayileşme Politikaları*, Turan kitabevi, Ankara, s. 20-23.
- 7 DPT (1996), *Ekonomik ve Sosyal Göstergeler: 1950-1995*, Mart 1996, Ankara.
- 8 Altıntaş Mustafa (1978), *Türkiye'de Planlı Kalkınma ve Uygulama Sonuçları*, Kalite matbaası, Ankara, s. 150-151.
- 9 Kepenek Yakup (1997), *Türkiye Ekonomisi*, Remzi kitabevi, Ankara, s. 100-101.
- 10 Singer Morris (1977), *The Economic Advanced of Turkey*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, s. 200, Tablo-5.
- 11 A.g.e., s. 214, Tablo-8.
- 12 DPT (1996), *Ekonomik ve Sosyal Göstergeler: 1950-1995*, Mart 1996, Ankara, s. 86.
- 13 Tarım Bakanlığı (1968), *Progress in Turkish Agriculture; Agricultural Statistics*, Ankara, s. 10-11, 32.
- 14 Singer Morris (1977), *The Economic Advanced of Turkey*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, s. 220.
- 15 DPT (1996), *Ekonomik ve Sosyal Göstergeler: 1950-1995*, Mart 1996, Ankara, s. 29.
- 16 A.g.e., s. 31.
- 17 Balassa, B. (1980), "The Process of Industrial Development and Alternative Development Strategies", *Princeton Essays in International Finance*, No. 141, (December, 1980), Int. Finance Section, Princeton University, Princeton, N. J., s. 6.
- 18 A.g.e., s. 6.
- 19 Daha fazla bilgi için bakınız: Çarıkçı Emin (1983), *Yarı Gelişmiş Ülkelerde ve Türkiye'de Sanayileşme Politikaları*, Turan kitabevi, Ankara, 21, 40, 54-58.

KAYNAKLAR

- Altıntaş Mustafa (1978), *Türkiye'de Planlı Kalkınma ve Uygulama Sonuçları*, Kalite matbaası, Ankara.
- Balassa, B. (1980), "The Process of Industrial Development and Alternative Development Strategies", *Princeton Essays in International Finance*, No. 141, (December, 1980), Int. Finance Section, Princeton University, Princeton, N. J.
- Bulutlu Kenan (1970), *100 Soruda Türkiye'de Yabancı Sermaye*, İstanbul.
- Çarıkçı Emin (1983), *Yarı Gelişmiş Ülkelerde ve Türkiye'de Sanayileşme Politikaları*, Turan kitabevi, Ankara.
- Çarıkçı Emin (2001), *Ekonomik Gelişmeler ve Türkiye-AB İlişkileri*, TUTİBAY yayınları, Ankara.
- DPT (1996), *Ekonomik ve Sosyal Göstergeler: 1950-1995*, Mart 1996, Ankara.
- Meier, G. (1980), *International Economics: The Theory of Policy*, Oxford University Press, Oxford.
- Johnson, H. G. (1967), *Economic Policies Toward Less Developed Countries*, Frederick A. Parager, Publisher, New York.
- Kepenek Yakup (1997), *Türkiye Ekonomisi*, Remzi kitabevi, Ankara.
- Keyder Çağlar (1988), "Türk Tarımında Küçük Meta Üretimini Yerleşmesi", *Türkiye'de Tarımsal Yapılar* (içinde), sayfa 163-173, Remzi kitabevi, Ankara.
- Nadaroğlu Halil (1985), *Kamu Maliyesi Teorisi*, Kurtulmuş Matbaası, İstanbul.
- Palamut Mehmet ve Giray F. (2001), "Cumhuriyetten günümüze Yaşanan Mali Krizler ve politikalar", *Yeni Türkiye*, Eylül-Ekim 2001, sayfa 20-34.
- Singer Morris (1977), *The Economic Advanced of Turkey*, Ayyıldız Matbaası, Ankara.
- Tarım Bakanlığı (1968), *Progress in Turkish Agriculture; Agricultural Statistics*, Ankara.
- Turgut Serdar (1991), *Demokrat Türkiye Parti Döneminde Türkiye Ekonomisi*, Adalet Matbaası, Ankara.
- US-AID (1965), *Economic and Social Indicators: Turkey*, Washington DC.
- US-AID (1973), *Economic and Social Indicators: Turkey*, Washington DC.
- Yaşa Memduh (1981-a), *Devlet Borçları*, Kurtulmuş Matbaası, İstanbul.
- Yaşa Memduh (1981), *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi*, Ankara.